

Радомир Ј. ПОПОВИЋ
Историјски институт
Београд

ОД КАРАНОВЦА ДО КРАЉЕВА (Прилог о свакодневном животу у варошици 1882. године)

Апстракт: На основу сачуваних извора приказана је свакодневица у Карановцу/Краљеву у једној календарској години. Година 1882. изабрана је јер је тада промењен назив варошице, што је догађај који се сматрао преломним за даљи развој Краљева. У раду су представљене друштвене структуре, те институције које су настајале као резултат дугог трајања у Карановцу/Краљеву до 1882. године. Указано је на догађаје и појаве који су 1882. године променили постојећи поредак (оснивање фабрике алата Васића и Богдановића и оснивање Ратарске школе). Ритам свакодневице у варошици анализиран је кроз однос радних (290 дана) и празничних дана (75) у години. За поједине друштвене групе (ученике и чиновнике) реконструисана је сатница радног дана. Периоди поста, две трећине године, имали су, такође, значајну улогу у свакодневном животу житеља варошице. Указано је и на изузетно високу стопу смртности деце и младих у варошици 1882. године.

Кључне речи: Карановац, Краљево, 1882, свакодневни живот, еснафи, исхрана, празници.

У кући Ристе Николетића у Краљеву изненада је крајем децембра 1882. године, од падавице, преминуо дванаестогодишњи Недељко Станојевић, који је у тој кући „седео са слепцима и њима је вођ био“.¹ Јован Николић, артиљеријски поручник из Карановца, родом из Чајетине, венчао се 22. јануара 1882. године² с Јеленом Протић, ћерком Димитрија Протића, карановачког

* radomir.popovic@iib.ac.rs

¹ Историјски архив Краљево [=ИАК], Протокол умрлих храма Св. Тројице 1880–1890, инв. књ. бр. 14.

² Сви датуми у тексту, сем датума периодике из 19. века, наведени су по грегоријанском календару.

житеља и бившег окружног судије, а кум на венчању био је Стојан Николајевић, артиљеријски капетан.³ У месечном извештају за август 1882. године лекар Округа чачанског др Јарослав Кужељ наводи: „По Чачку и Краљево чистоћа прилична. Проституција прегледа се.“⁴ Супружници Милица и Милоје Томашевић, пекар из Краљева, потписали су 11. октобра 1882. године споразум који је, сходно одредбама Трговачког закона, обелодањен у штампи. Милица је, наиме, „своме мужу дала 600 динара да са овим новцем ради меанско-пекарску радњу под мојом фирмом. Из ове радње неће се моћи нико никакве дугове Милојеве, ни раније, ни доцније задужене, исплаћивати.“⁵ Петар Спасојевић, старац основне школе у Карановцу, доставио је Начелству среза карановачког 14. марта 1882. године жалбу на учитеља Луку Петровића, „што ђаке своје и других разреда немилице бије штапом и дланом и што ниуколико не пазе на чистоћу око школе“.⁶

Ових неколико цртица из различитих историјских извора осликавају само мали део карановачке/краљевачке свакодневице у години када је варошица указом краља Милана 1. маја 1882. године променила назив. Иза тог, бирократским језиком сроченог документа, без сумње важног за историју Краљева, скривена је прошлост варошице, која се одвијала у ритмичним променама дана и ноћи, годишњих доба и животних циклуса њених житеља.⁷ У раду ћемо, дакле, покушати колико нам извори дозвољавају да приближимо свакодневицу Карановца/Краљева у току једне календарске године.⁸ Оглед се може применити на било коју другу, насумично изабрану годину или, што је истраживачки изазовније, на дужи временски период: другу половину 19. века, периоде Првог и Другог светског рата, или другу половину 20. века.⁹

³ ИАК, Протокол венчаних храма Св. Тројице 1879–1894, инв. бр. 8.

⁴ Државни архив Србије [=ДАС], Министарство унутрашњих дела, санитетско одељење [=МУД-с], 1882, II, 316.

⁵ *Карановац–Краљево у српској штампи 1868–1903*, приредио Славољуб Маржик, Краљево 2012; *Српске новине* [=СН], бр. 222, 7. октобар 1882.

⁶ ДАС, Министарство просвете, просветно одељење [=МПС-п], 1882, XVIII, 2102 ½.

⁷ Текст указа гласи: „Ми Милан Први, по милости божијој и вољи народној Краљ Србије, на предлог Нашег Министра унутрашњих дела решили смо и решавамо: 1. да се варошица Карановац у округу чачанском, од сад зове 'Краљево' и према томе 2. да се општина Карановачка зове општина 'Краљевска' и срез 'Карановачки' – срез 'Краљевски'“ (ДАС, МУД-п, 1882, XV, 3).

⁸ У Државном архиву Србије, нажалост, нису сачувани месечни полицијски извештаји за 1882. годину за Чачански округ, важни за нашу тему (ДАС, МУД-п, 1882, XI, 41).

⁹ Свакодневица Краљева у другим историјским епохама може се докучити у: Јелена Петровић, *Живот у Ранковићеву – документи и сведочења*, Краљево 1989; Владан Виријевић, *Краљево, град у Србији 1918–1941*, Краљево 2006; Јован Симијановић, *Друштвена историја Краљева–Ранковићева 1944–1955*, Приштина, Лепосавић 2018. Видети и: Мирослав Перишић, „Један дан у Ваљеву крајем 19. века (Прилог изучавању историје свакодневног живота)“, *Годишњак за друштвену историју* I, св. 2 (1994) 109–121.

У теоријским поставкама историчара, социолога и филозофа не постоји јединствено мишљење и следствено томе универзална дефиниција појма свакодневица, односно свакодневни живот. Норберт Елијас разликује осам значења тог појма, од приватног живота до живота обичних људи.¹⁰ Фернан Бродел истиче да „свакидашњост чине ситне ствари које се једва примећују у времену и простору“, односно ствари које чине „материјални живот“ појединца и заједнице.¹¹ Историја свакодневице је, у суштини, приступ прошлости који су заступали аналити и која се, почев од шездесетих година 20. века и с појавом Броделовог дела „Структура свакодневице“ и потом немачке школе *Alltagsgeschichte*, уклопила у разгранато проучавање различитих области људског деловања и посебних, често маргиналних, друштвених група („new history“).¹² Историја свакодневице настоји да проникне у „царство рутине“ (Бродел) и ритуале у одређеној заједници и друштву, као и на ставове појединаца који се називају „менталним навикама“, како би се пронашла веза између структуре свакодневице и промена, које су неминовна последица ритмичности и кретања.¹³ У методолошко-теоријском приступу овај рад ће бити прилог колико историји свакодневице, толико и историји друштвених структура Карановца/Краљева у 1882. години. У позадини ће једва бити чујан ехо доминантног наратива у српској историографији који се везују за 1882. годину: банкрот Генералне уније, проглашење краљевине, активности политичких странака, законодавни рад владе Милана Пироћанца и тако даље.¹⁴

На почетку да расправимо ко су житељи Карановца–Краљева 1882. године, будући да окружење различито доживљавају деца од старијих, писмени од неписмених, здрави од болесних. У номенклатури насеља у Србији, Карановац/Краљево је 1882. године имало статус варошице и било је седиште карановачког, односно, краљевачког (изворно краљевског – прим. Р. П.) среза у Чачанском округу. Срез је обухватао 45 насеља, разврстаних у шест општина (богутовачка, врпска, гокчаничка, жичка, краљевска и самаилска). Карановачку општину, поред варошице, чинила су села Адрани, Грдица, Јарчујак и Чибуковац. У варошици Краљеву, према попису становништва из 1884. године, најближој

¹⁰ Norbert Elias, „On the concept of everyday life“, in: *The Norbert Elias Reader*, J. Goudsblom, S. Mennell (eds.), Oxford 1998, 166–174.

¹¹ Fernan Brodel, *Struktura svakodnevnice: moguće i nemoguće: Materijalna civilizacija, ekonomija i kapitalizam od XV do XVIII veka*, knjiga prva, Beograd 2007, 12–13.

¹² *New Perspectives of Historical writing*, edited by Peter Burke, Pennsylvania 2001, 1–25.

¹³ Ibidem; Јирген Кока, *О историјској науци, огледи*, избор Јирген Кока, Андреј Митровић, Београд 1994, 172–174, 177.

¹⁴ Јаша М. Продановић, *Историја политичких странака и струја у Србији*, књ. 1, Београд 1947; Димитрије Ђорђевић, *Историја модерне Србије 1800–1918*, Београд 2017. Друкчију слику прилика у Србији на прелазу осме и девете деценије 19. века у савременој српској историографији у: Владимир Јовановић, Александра Вулетић, Момир Самарџић, *Наличја модернизације, српска држава и друштво у време стицања независности*, Београд 2017.

години нашег интересовања, живела су у 691 дому 2.692 становника, односно 1.504 мушкарца и 1.188 жена.¹⁵ Укупан проценат писмених износио је 42% (жена 11%). Око 2,5% становника варошице (49 мушкарца и 18 жена) било је страног порекла.¹⁶

Веома важни су подаци из пописа становништва и имовине из 1863. године. Из њега сазнајемо да су у Карановцу процентуално најзаступљенији били радници 29%, занатлије 28%, остали 16%, трговци 15%, земљорадници 7%, чиновници 4%, свештеници 1%.¹⁷ Када с процената пређемо на конкретне бројеве, у Карановцу је те године пописана 71 трговачка радња, 33 механе и 114 занатлијских радионица, од којих, 15 абација, 11 мутавџија, 19 терџија, седам ковача, један поткивач, четири налбантина, један кујунџија, један колар, осам дунђера, четири сарача, двојица самарџија, један калаџија, један фишекџија, двојица туфекџија, седам чаругџија, један грнчар, четворица мумџија, четворица басација, шесторица боџија, тројица ћурчија, један папуџија, тројица екмеџија, по четири берберина и рабаџије.¹⁸ Две деценије касније постојећа структура становништва у варошици остала је непромењена.

Карановачка чаршија, која се развијала од првих година владавине кнеза Милоша, била је носилац економског развоја.¹⁹ Чаршију су чинили власници трговачких, занатлијских и угоститељских радњи, еснафски удружених и породично повезаних, многи без икаквог другог непокретног имања. Повремена банкротства и принудне наплате дугова карактеристични су за капиталистичке односе који су били успостављени и озакоњени у Кнежевини/Краљевини Србији. Величину просечног имања у краљевачкој чаршији илустроваћемо на примеру имовине покојног бакалина Пауна Миоковића и његовог сина Петра, које је због намирења дугова било изложено јавној продаји у јулу 1882. године: „плац с

¹⁵ „Попис људства у Краљевини Србији 1884. године“, у: *Државопис Србије* XVI, Београд 1889, 172–173. Од укупног броја мушкараца, неожењених је било 955, ожењених 501, а удоваца и разведених 48. Што се тиче жена, неударених је било 531, удатих 494, удовица и разведених 163.

¹⁶ „Попис људства у Краљевини Србији 1884. године“, 172–173.

¹⁷ Бојана Миљковић-Катић, *Структура градског становништва Србије средином XIX века*, Београд 2002, 87. Поред наведених друштвених група, у Карановцу су пописана удовичка домаћинства (50 домаћинстава), масе и домаћинства малолетника (32), домаћинства пунолетних жена (3), људи без занимања (2) и особа различитих занимања (8).

¹⁸ Б. Миљковић-Катић, *Структура градског становништва*, 47; Милан Матијевић, Благомир Бишевац, „Карановац – значајан трговачки центар Србије у XIX веку“, у: *Рудо Поље – Карановац – Краљево*, Краљево–Београд 1997, 111; Бранко Перуничкић, *Једно столеће Краљева 1815–1915*, Краљево 1966, 231–276.

¹⁹ Приказ настанка чаршије у Србији за време прве владавине кнеза Милоша пластично је приказан на примеру Крагујевца. Александра Вулетић, „Живети у Крагујевцу“, у: *Престони Крагујевца*, Крагујевац 2019, 106–134; Споменка Милошевић, „Чаршија у Краљеву, настанак и развој“, *Гласник Друштва конзерватора Србије* 9 (1985) 91–94; Александар Кадијевић, Марина Ђурђевић, „Архитектура јавних објеката у Карановцу – Краљеву“, у: *Рудо Поље – Карановац – Краљево*, Краљево–Београд 1997, 265–282.

дућаном од слабог материјала ... на пијаци [који] садржи у себи простора с прочеља 2 хвата и 2 шуха (4, 2 м – прим. Р. П.), са зачеља 5 хв[ати] ширине (9 м – прим. Р. П.), с десне и с леве стране дужине 8 хв[ати] (14,4 м – прим. Р. П.)“, укупне вредности 80 аустријских дуката.²⁰

Карановачке занатлије и трговци су у јануару 1882. године били удружени у десет еснафа: абаџијски, бојаџијски, бакалски, механски, папуџијски, пиљарски, дуванџијски, опанчарски, трговачко-терзијски и кожарски.²¹ Крута еснафска правила, прописана Законом из 1847. године, којима се штитио монополски и привилеговани положај еснафа, била су у оштрој супротности с приликама у Србији почетком осамдесетих година 19. века, које је карактерисао продор, пре свега, аустроугарске индустријске робе.²² Борба за очување монопола и спутавање конкуренције разложи су сукоба између еснафа у карановачкој чаршији. Установљење дуванџијског еснафа 1880. године (чији су чланови били Јова Милићевић, Сотир Димитријевић, Коста Палигорић, Никола Бугарчић, Тодор Милетић, Сава Радовановић, Милић Мојсиловић, Светозар Ристић, Димитрије Максимовић, Милосав Јовановић, Павле Миливојевић, Божидар Јовановић) оспоравали су припадници бакалског еснафа. Старешина бакалског еснафа Глигорије Катић жалио се министру финансија 27. јануара 1881. године на оснивање дуванџијског еснафа.²³ Против монопола бакалских трговаца у Карановцу били су и карановачки пиљари, који су од виших власти 3. марта 1881. године тражили да се у бакалницама не продаје пиљарска роба. Молбу су потписали старешина еснафа Сретен М. Калаватовић и чланови М. Милићевић и Јевта Пантелић.²⁴ Спор пиљарског и бакалског еснафа је настављен. На крају, одлуком министра финансија 9. септембра 1882. године, укинут је пиљарски еснаф у Краљеву, „пошто ни утврђени споразум између њих није могао да се одржи, већ су наместо њега наступиле у најновије доба нове несугласице и нови сукоби.“²⁵

Старешина бојаџијско-ковачког заната из Краљева Милосав Петковић и чланови Јован Марковић, Нићифор Јевтић, Павле Велимировић, Чедомир Драгићевић и Коста Милојевић пријавили су министру финансија 8. септембра 1882. године краљевачке бакале који су, противно постојећим прописима, продавали „разне фарбе за бојадисање предива и осталог, свеће лојане и сапун за периво, кључеве за браве, ножеве, клинце и плоче за поткивање стоке и остале ситнице“.²⁶

²⁰ *Карановац–Краљево у српској штампи 1868–1903*, 206; Петар Миоковић је према попису из 1863. имао две куће од слабог материјала, на једном плацу од $\frac{1}{4}$ плуга земље (око 10 ари). Б. Перунички, *Једно столеће Краљева*, 239.

²¹ ДАС, Министарство финансија, економско одељење [=МФ-е], 1882, VI, 5. Видети и: Милан Матијевић, *Краљевачки еснафи*, Краљево 1995.

²² Мари Жанин Чалић, *Социјална историја Србије 1815–1941, успорени напредак у индустријализацији*, Београд 2004, 108–112.

²³ ДАС, МФ-е, 1881, I, 94.

²⁴ ДАС, МФ-е, 1881, I, 98.

²⁵ ДАС, МФ-е, 1881, VI, 5.

²⁶ ДАС, МФ-е, 1882, VII, 82.

Док су се еснафи у Карановцу/Краљеву гложили, у варошици је 1882. године, уз финансијску помоћ и подстицај државе, што је општа карактеристика ране фазе индустријализације Србије, почела с радом фабрика пољопривредних алата Срећка Васића и Аксентија Богдановића.²⁷

Предузетницима Васићу и Богдановићу средином седамдесетих година 19. века одобрен је кредит из државне касе у висини од 2.000 дуката за подизање фабрике алата у Крупњу.²⁸ Ратне прилике које су уследиле, слабе саобраћајне везе тог места, константан прилив аустријске монополске робе на тржиште Србије, утицали су на то да су предузетници одлучили да своју производњу преместе у Крагујевац. Министарство финансија је у допису 3. фебруара 1882. године сугерисало да фабрику отворе, ипак, у Карановцу, јер је то „најудесније место у Србији за ту цел (…), што Карановац има у непосредној околини грађе изобиља; што би се алати и справе из фабрике лако разносили по добрим путевима у округ Крушевачки, Јагодински, Крагујевачки, Руднички, Чачански... па и у Турску преко Рашке; што је Карановац заклонитије место од конкуренције странске, него што би био Крагујевац... и што из других економно-политичких обзира (!) потребно да се оваква фабрика подигне у Карановцу.“ Министарство финансија је 16. фебруара 1882. године саопштило Начелству Чачанског округа предлог министра финансија да се радионица, то јест фабрика, отвори у Карановцу, па да им се зато у варошици уступи земљиште „у најкраћем року“. Одбор општине карановачке, Стеван Луковић, Јеврем Новаковић, Аврам Мајсторовић, Гавро Радовић, Петар Спасојевић, Исидор Радовановић, Милован Милетић, Филип Аксентијевић, Глиша Радовић, Сретен Радомировић, Јанићије Јовичић, Гајо Јовановић, Сретен Јовановић и председник општинског суда Д. Крсмановић, 28. фебруара 1882. године одлучи да „поменути мајсторима уступи од општинског земљишта четири комада ... код Грма, Равни гај“ и две парцеле „у Пољу карановачком званом Дивље“. На општинском збору 29. марта 1882. потврђена је одлука општинског одбора. Уговор између карановачке општине и предузимача о уступању земљишта потписан је 31. марта. Општина у Карановцу је уступала парцеле „Равни гај“, „утрину од Дивљег поља до обале Моравске, између Јове Новаковића и Стевана Спасојевића и земљиште општинско код реке Ибра и шупа касапски“.²⁹ Земљиште се поклањало за време док радионица буде радила, а по њеном престанку вратила би се општини. Иако је производња алата у Краљеву започета исте године, с добрим изгледима да се прошири, ортакчо предузеће суочило се с потешкоћама. Изнајмљена кућа у коју су сместили радионицу била је неадекватна. Отуда њихови стални дописи

²⁷ Марија Краљ, „Фирма Богдановић Васић – фабриканти пољопривредних справа. Краљевачка радионица пољопривредних справа као огледало (не)могућности покретања индустрије државном интервенцијом“, *Наша прошлост* 19 (2020) 55–66; М. Ж. Чалић, *Социјална историја Србије 1815–1941*, 147–157.

²⁸ Марија Краљ, „Фирма Богдановић Васић“, 55–66.

²⁹ ДАС, МФ-е, 1882, III, 82.

Министарству финансија да им се у потпуности исплати одобрени кредит и омогући подизање новог кредита. Недостатак сопственог капитала, ослањање на кредит из државне касе и задуживање код приватних поверилаца, како би се исплатили издаци за куповину сировина и алата за фабрику, плаћање дневница радницима и тако даље, утицали су на то да је фабрика алата у Краљеву крајем 1882. године запала у финансијске невоље. Суд Чачанског округа је 1. јануара 1883. године „ставио прибелешку на справе и алате фабриканата пољопривредних справа у Краљеву ... за сигурност државну“. Фабрика је, ипак, опстала до 1886. године када је коначно затворена.³⁰

Да је у привредном погледу наступило ново доба у Србији и да су те промене стизале у Карановац/Краљево, потврђује иницијатива краљевачког трговца Николе Кнежевића с јесени 1882. године да у варошици подигне млин на парни погон.³¹

И док су у чаршији трговци и занатлије, руковођени сопственим интересима и потребама, били препуштени законима тржишта и спекулацијама, у варошици је постојао посебан друштвени слој: свештенство, чиновници и војска. Већина њих је потицала из других крајева Србије или иностранства, а због „потребе службе“ настањивали су се у Карановцу/Краљеву. Неки, пошто би се скућили, остали су трајно настањени, а поједини, после извесног времена, премештани су у друга места. Да их представимо.

Године 1882. у Цркви свете Тројице служио је парох Милан Станић. У Конзисторији епархије ужичке у Карановцу/Краљеву, на месту секретара налазио се свештеник Сава Поповић, а писарску дужност је обављао Алекса Милетић.³² У основној мушкој школи с четири разреда до завршетка школске године у јуну 1882. године наставу су изводили Сава Јовичић, ученицима четвртог разреда, Димитрије Петровић, трећем разреду, Јелена Димитријевић, другом разреду и Лука Петровић у првом разреду.³³ Пошто је на крају те школске године учитељ Петровић пензионисан, на његово место постављен је Михаил Милошевић.³⁴ У женској основној школи, првом и другом разреду наставу је држала Драга Пантелић, а трећем и четвртом Милева Петровић.³⁵

³⁰ ДАС, МФ-е, 1882, III, 82; М. Краљ, „Фирма Богдановић Васић“, 65.

³¹ ДАС, МФ-е, 1881, VIII, 21. Кнежевић је Министарство финансија молио за дозволу за увоз млина на парни погон из Аустроугарске без наплате царине, сходно царинском уговору Србије и Двојне монархије.

³² Место председника Конзисторије било је упражњено. Чланови су били свештеници Милан Марковић и Тимотије Поповић. Почасни чланови Алекса М. Јовановић, парох из Бреснице и Милан Станић, парох из Карановца (*Календар са шематизмом Књажества Србије за 1882. годину*, Београд 1882, 82). Владика ужички Вићентије, који је епархијом управљао из Карановца, упокојио се у Београду крајем марта 1882. године (ИАК, Протокол умрлих храма Св. Тројице, инв. бр. 14).

³³ *Календар са шематизмом за 1882. годину*, 70.

³⁴ Исто, 78. „Извештај г. Аћима Пивљаковића, директора ужичке реалке о основним школама у округу чачанском“, *Просветни гласник* III (1882) 542, 676–677.

³⁵ *Календар са шематизмом Књажества Србије за 1883. годину*, Београд 1883, 78.

Постојећим двома основним школама 1882. године придружена је Ратарска школа.³⁶ Установљена указом краља Милана 1. јула и замишљена као школа интернатског типа, с огледним добром, Ратарска школа у Краљеву с радом је почела 26. октобра 1882. године.³⁷ Оснивањем Ратарске школе, житељи варошице постали су Ђорђе Радић, управник, два учитеља, један од њих Александар Секулић, Јован Јанечек, баштован, по националности Чех.³⁸

Начелство среза карановачког (краљевачког), као управни и полицијски орган, било је средишња државна установа у варошици. Среско начелство, поред очувања мира и поретка у срезу, спроводило је разна наређења централне и окружне власти.³⁹ Начелник среза, два писара и неколико практиканата и пандура чинили су персонал те установе. Срески начелник Никола Антић имао је четрдесет година када је ступио на дужност у Карановцу новембра 1881. године. Потicao је из шабачког краја. Завршио је богословију, али уместо мантије, изабрао је дивит и перо и каријеру у Министарству унутрашњих дела. Десетак година је као писар службовао у разним местима Кнежевине, да би у Карановцу први пут био постављен за среског начелника. У варошици је живео са женом и двоје деце.⁴⁰ Срески писар прве класе Милутин Алексић, родом из Губеревца, Округа крагујевачког, на служби у Карановачком срезу био је од октобра 1879. године. „Према старијима учтив, али има обичај да се инати с равнима“ писало је у његовој кондуит листи. Писар друге класе Божидар Марковић на дужност у среску канцеларију ступио је 7. априла 1880. године. У Карановцу је живео са женом и троје деце. У обављању дужности био је „врло добар“ и „врло тачан“, у опхођењу са старијим и млађим од себе „у свему добар“.⁴¹

Издвојено од непосредне чаршијске вреве коју је појачавала шкрипа запрежних кола, живели су војници и официри у карановачком/краљевачком гарнизону. Велика касарна налазила се источније од трга, недалеко од данашње

³⁶ Народна скупштина Краљевине Србије је 12. фебруара 1882. године усвојила закон о нижим школама за пољску привреду. Према закону, настава у школама трајала је три године и била је теоријска и практична. Свака школа је имала добро на којем се обављала практична настава. Доходак с добара ишао је у државну касу. Ученици су према успеху и владању у основним школама узимани из околних срезова. Ученици су имали бесплатан стан, храну, одело, обућу и за случај болести лекарску негу (ДАС, МФ-е, 1882, VI, 82). Гордана Гарић Петровић, „Извештај Сретена Л. Поповића из 1886. године о Ратарској школи у Краљеву“, *Мешовита грађа (Miscellanea)* 37 (2016) 85–121.

³⁷ *Карановац–Краљево у српској штампи 1868–1903*, 212. Школа је имала економиа, куvara, куварског помоћника и три послужитеља. Краљевачки свештеник и војни лекар др Маржик ангажовани су хонорарно (ДАС, МФ-е, 1882, VI, 82).

³⁸ ДАС, МФ-е, 1882, VI, 82; МПС-п, 1882, XXV, 3142.

³⁹ О месту среске власти у систему државне управе у Србији у 19. веку видети: Владимир Јовановић, „Стари бирократски строј – темељ државне управе“, у: *Наличја модернизације*, 87–101.

⁴⁰ *Календар са шематизмом за 1882. годину*, 113; ДАС, МУД-п, 1882, II, 126.

⁴¹ ДАС, МУД-п, 1884, IX, 79.

пијаце, поред пута који је од Ибра даље преко Западне Мораве и Камиџорског моста водио према Крагујевцу.⁴² На служби у варошици те 1882. године налазила се 2. пољска батерија првог дивизиона, те 5, 6. и 7. пољска батерија другог дивизиона IV артиљеријског Дринског пука. Управо је 1882. године, указом краља Милана од 4. априла, Штаб IV артиљеријског пука премештен из Ваљева у Карановац.⁴³ Команду 2. пољске батерије чинили су Јован Ђајић, капетан, Јован Стаменковић, поручник, и Обрен Николић, потпоручник. Петом пољском батеријом командовали су поручник Алекса Тодоровић, в. д. командира, Јован Николић, поручник, и Стојић Миленковић, потпоручник; шестом Стојан Николајевић, капетан, и потпоручници Добросав Ђорђевић и Вићентије Андрић, а седмом Игњат Срб, капетан, Милан Ђурђевић, поручник, и Сретен Кнежевић, потпоручник.⁴⁴ У гарнизону је почетком осамдесетих година, према формацији војске, било смештено између 350 и 400 војника и официра.⁴⁵ Привремена војна болница, у Првом сокаку, данашњој улици Цара Лазара, којом је руководио војни лекар др Јосиф Маржик, била је под управом војних власти.⁴⁶

О здрављу житеља варошице и среза бринули су се лекар среза краљевачког др Илија Коловић, који је на ту дужност постављен септембра 1882. године,⁴⁷ и апотекар Душан Теодоровић, чија је апотека отворена крајем 1881. године. Окружни лекар из Чачка, поменути др Кужељ, такође је, по потреби, био укључен у лечење житеља варошице.⁴⁸ Важне државне установе, посредством којих је одржавана веза с ужим и ширим окружењем, јесу пошта, којом је руководио Коста Миликић,⁴⁹ и телеграф, „с ограниченом дневном службом“, под управом Лазара Кузмановића.⁵⁰

Локалну управу у варошици спроводили су Суд општине карановачке и општински збор. Јавност у варошици током 1882. године била је заузета

⁴² Народни музеј Краљево, Регулациони план вароши Краљева 1901. године сигнатура, И-477.

⁴³ *Службени војни лист*, бр. 13, 25. март 1882 (II), 362.

⁴⁴ *Календар са шематизмом за 1883. годину*, 140; Р. Ј. Поповић, *Написи о војсци у Карановцу/Краљеву у српској периодици 19. и почетком 20. века* (рад у штампи).

⁴⁵ *Уредба о формацији целокупне војске*, Београд 1883, 16–17.

⁴⁶ С. Маржик, *Маржикови*, Краљево 2006.

⁴⁷ *Карановац–Краљево у српској штампи 1868–1903*, 210. У првој половини 1882. године срески лекар био је др Јовановић који је „због неких неприлика“ отишао из Краљева (ДАС, лични фонд Милутина Гарашанина [=МГ]), 395. К. Радовановић – М. Гарашанину, Чачак 12. јул 1882. Као приватни лекар у Карановцу/Краљеву у првој половини 1882. године помиње се Андреја Хаџић (*Карановац–Краљево у српској штампи 1868–1903*, 208).

⁴⁸ *Календар са шематизмом за 1882. годину*, 104.

⁴⁹ *Календар са шематизмом за 1883. годину*, 118.

⁵⁰ Телеграм у унутрашњем саобраћају до 20 речи коштао је један динар, за сваких десет речи више наплаћивано је 50 пара (*Календар са шематизмом за 1882. годину*, 112; *Календар са шематизмом за 1883. годину*, 125).

изборима председника општинског суда. Сукоб радикала који су претендовали да преузму власт у општини и напредњака чије позиције је бранио срески начелник Антић, део је колоритног мозаика острашћене страначке борбе која се водила у Србији те године. Када се почетком марта 1882. године упокојио Милош Поповић, председник општинског суда, за вршиоца дужности именован је члан општинског суда Сретен Крсмановић. Потом је за председника биран Јован Новаковић који је с јесени те године поднео оставку из „приватних разлога“.⁵¹ На место председника претендовали су потом радикалски кандидати, учитељ у пензији Лука Петровић и предузетник Михаило Чебинац. Три пута су организовани општински избори, на којима је Чебинац побеђивао, али је његов избор од среске власти и напредњака спречен. Крајем године као председник општинског суда у изворима се помиње Алекса Милетић.⁵²

Страначке борбе у варошици нису битније утицале на свакодневно функционисање локалне власти. Карановачка/краљевачка општина је, попут средњовековних комуна (*communitas*) и те како водила рачуна о интересима и добробити заједнице и давала је импулс иницијативама од општег интереса. Извесна издвојеност и изолованост варошице у великој мери је била условљена саобраћајним везама. У Карановац/Краљево 1882. године свакодневно је у дилижансама приспевала пошта с поштанске линије Алексинац–Чачак. Према Студеници и Рашки пружала се друга поштанска линија која је из варошице отпремана на свака два дана. Преко Ибра је још од средине шездесетих година 19. века био постављен понтонски мост, а деценију касније, дрвени мост.⁵³ Године 1882. „пробијан“ је пут долином Ибра према Рашки. У варошици је због градње „ибарског пута“ тих година боравио инжењер Светозар Машин и његова жена Драга.⁵⁴ Карановац/Краљево је с Крагујевцем повезивала скела преко Западне Мораве и даље пут кроз грузанска села.

Часништво општине карановачке је почетком 1881. године подстакло оснивање читаонице („Општинска читаоница“).⁵⁵ На Нову годину 1882. Суд општине карановачке је организовао забаву, на којој је одржана беседа и потом

⁵¹ О Јовану Новаковићу (1824–1908), трговцу, произвођачу вина и народном посланику у: Мирјана Савић, „Новаковић, Јован“, у: *Српски биографски речник 7, Мл – Пан, Нови Сад* 2018, 538–539.

⁵² *Карановац–Краљево у српској штампи 1868–1903*, 155, 209, 210, 212.

⁵³ *Календар са шематизмом за 1882. годину*, 170, 174.

⁵⁴ Грађа о градњи „Ибарског пута“ у: ДАС, МУД-п, 1885, XIII, 85; Драган Драшковић, *Краљево од вароши до града*, Краљево 2016, 41–43; Мирјана Д. Савић, *Жене у друштвеној модернизацији Карановца – Краљева од 1878. до 1912* (рад у штампи); С. Маржик, *Маржикови*, 21.

⁵⁵ Б. Перуничић, *Једно stoleће Краљева*, 337–338. У јануару 1881. године читаоница је имала следеће листове: *Српске новине*, *Исток*, *Видело*, *Нови век*, *Самоуправа*, *Побратимство*, *Стармали*, *Српска зора*, *Марица*, *Глас Црногорца*, *Сељак* и *Застава*.

игранка ради прикупљања прилога за Читаоницу.⁵⁶ На иницијативу општине карановачке, као што је претходно напоменуто, промењен је назив варошице. Општина је тим поводом војницима краљевачког гарнизона поклонила 290 ока вина (око 350 литара – прим. Р. П.), док је краљ Милан тада општини карановачкој „на сиротињу“ поконио 600 динара.⁵⁷

Слику о Карановцу/Краљеву, као организованог комуни, додатно потврђују иницијативе ангажованих појединаца. „Просветни добротвори“ су на крају школске године у јуну 1882. године ђацима основне школе набавили 42 карте Краљевине Србије и 80 књига.⁵⁸ Појединци су, попут председника општине Јована Новаковића, чија су вина те године излагана на сајму у Бордоу, те трговца

⁵⁶ За карановачку читаоницу тада су приложили: Јован Ђајић, артиљеријски капетан, Љуба Новаковић, економ, Василије Боровњак, прота, Јосиф Маржик, војни лекар, Коста Антонијевић, Михаило Чебинац, Стеван Луковић, Јован Сарић, Пера Спасојевић, трговац, и Мита Печић, трговац из Крагујевца, Стојан Николајевић, гарнизонер, Милан Ђурђевић, поручник, Милош Поповић, кмет, Л. Кузмановић, телеграфиста, Д. Ђорђевић, Сретен Кнежевић, поднаредник, Васа Станојевић, артиљеријски капетан, Н. Кнежевић, Јован Мојсиловић, А. Сењовић, практикант и Коста Мрвичанин, писар општине крушевачке; Н. Антић, начелник, М. Алексић и Б. Марковић, писари срески, Максим, игуман Жички, М. Марковић, члан конзисторије, Иван Миливојевић, пензионер, Димитрије Петровић, Лука Петровић, учитељи, Милан Станић, свештеник, М. Милошевић, учитељ врдилски, С. Јовановић, С. Миленковић, Обрен Николић, потпоручници, Степа Николић, помоћник марвеног лекара, Сретен Радомировић, Марко Ђорђевић, Милош Ристић, М. Главоњић, Андрија Радовановић, Јова Предановић, Ст. Савић, Исидор Радовановић, М. О. Милетић, Д. Швабчић, Л. Сарић, Ђ. Ђорђевић, трг., Сретен Милошевић, С. Палигорић, П. Бугарчић, Ј. Пантелић, мех., Д. Тодоровић, апотекар, А. Милетић, писар, З. Ристић, практикант конзисторије, Авр. Мајсторовић, Т. Миловановић, опанчари, Ч. Драмћевић, шлосер, Јоца Новаковић, столар, Д. Стефановић, зидар, Љуба Синђелић, кмет адрански, Живан Врбић, Коста Илић, трг., М. Танасијевић, пекар, и Тоша Петровић, кројач, Тодор Марковић и Милан Боровић, шпекул., В. Туцаковић, Гајо Јовановић, Милан Арсенијевић, Јов. Стојковић, Коста Ранковић, Панта Бојовић, Срет. Миливојевић, Срет. Миливојевић, Срет. Ковачевић, Коста Петровић, Филип Мирковић, Коста Аћиновић, Мато Црвчанин, Коста Петровић, Јован Миливојевић, Р. Бркушанац, А. Божиновић, В. Зорић, В. Јовановић, М. Кузмановић, М. Матовић, И. Димитријевић, Коста Тошић, М. Јовановић, М. Мијаиловић, А. Петровић, П. Миковић, Павле Рашковић, Сав. Симовић, М. Буњак, Јоца Поповић, Иг. Марјановић, Радосав Јовановић, Трифун Балтић, А. Стефановић, А. Тимотијевић, Мита Вранић, П. Сељовић, Мар. Салкалај, М. Димитријевић, Драгомир Антонијевић, Светолик Миладиновић, тр. и занатлије, Круна удова Самаилчевића, В. Миливојевић, практ. срески, госпођица Је. Димитријевићка, учитељка, Глишо Вукадиновић, у ост. ср. писар, госпођа Милева Николићка, Тијосав Митровић, наредник, Јевђеније Балтић, мар. лекар, И. Радосављевић и Сретен Крсмановић, чланови општ. суда, Мијаило Јоксимовић, Живко Милићевић (*Карановац – Краљево у српској штампи 1868–1903*, 193–194).

⁵⁷ *Карановац – Краљево у српској штампи 1868–1903*, 202, 205.

⁵⁸ Исто, 208–209.

Сретена Крسمановића и Панте Тривуновића, артиљеријског капетана из Београда, дали новчане прилоге за сиромашне ученике краљевачких основних школа.⁵⁹ Надзорник основних школа у Чачанском округу Аћим Пивљаковић, после завршног годишњег испита у јуну 1882. године, веома се похвално изјаснио о краљевачкој општини: „Ретка је и сувише општина школска, која толику важност просвети даје, као Краљевачка. Она не само да не чека никаква потраживања од стране школине, него и сама нутка учитеље, као год мајка своје дете, е да би могла још чиме бољим и лепшим окитити свој велелепни просветни храм. Ту се не пита, колико ствар једна кошта, него се само жељно ишчекује да сазна шта треба за школу, па се надмећу, ко ће брже и лепше набавити. Овако гавалерско (sic!) понашање честитих Краљевчана, мора милином испунити свакога који зна шта вреди наука. (...) Оваква општина заслужује, да јој се држава у свако доба одазове.“⁶⁰

Динамику јавном животу варошице давала су удружења грађана: подружница Друштва за пољску привреду и подружница Српског друштва Црвеног крста.⁶¹

Међутим, од свих друштвених слојева у Карановцу/Краљеву у изворима су најмање видљиви радници, шегрти, калфе, слуге, надничари, земљоделци, премда их је процентуално највише било у варошици.

Друштвени живот варошке заједнице, али и животи сваког појединца, видели смо на примеру еснафа, регулисани су разним законима и прописима које је доносила држава. Ништа мањи значај је црквеног, канонског законодавства, на нивоу Београдске митрополије, којима су нормирана правила приликом венчања, поста, исповедања, причешћа, празновања празничних дана, сахрањивања покојника и тако даље.⁶² Испод тог правно регулисаног поретка, видљивог у сачуваним историјским изворима, налазило се царство обичаја, веровања, сујеверја, подведеног под општи термин „народна култура“, која су се ритуално упражњавала приликом рођења и крштења деце, прославе крсне славе и других празника, венчања, сахрањивања, лечења и тако даље.⁶³

⁵⁹ Исто, 209.

⁶⁰ Новак Живковић, „Школе и учитељи у Чачанском округу пре једног века (Извештаји Аћима Пивљаковића 1882. године)“, *Зборник радова Народног музеја у Чачку* XII (1982) 292.

⁶¹ *Календар са шематизмом за 1882. годину*, 159. Председник подружнице Црвеног крста у Карановцу/Краљеву био је Милан Марковић, потпредседник Глиша Протић, деловођа Сава Јовичић, благајник Милош Црвчанин. Чланови Василије Боровњаковић, Димитрије Радосаваљевић, Милисав Петковић и чланице Круна Новаковићева, Антонија Ковачева и Дивна Х. Р. Наумовићка (*Календар са шематизмом за 1883*, 171).

⁶² *Уредбе и прописи Митрополије београдске 1835–1856*, књ. I, приредили Зоран Ранковић, Мирослав Лазић, Пожаревац, 2010; *Уредбе и прописи Митрополије београдске 1857–1876*, књига II, приредили Зоран Ранковић, Мирослав Лазић, Пожаревац 2010; *Уредбе и прописи Митрополије београдске 1877–1893*, књ. III, приредили Зоран Ранковић, Мирослав Лазић, Пожаревац 2011.

⁶³ Веселин Чајкановић, *Стара српска религија и митологија*, Београд 1995.

Непосредни историјски извори за нашу тему и период су шкрти. Један од разлога је тај што је у оновременим штампаним делима, мемоарима и путописима који су се тицали народне културе, акценат на опису живота „Срба сељака“, да парафразирамо наслов рада Милана Ђ. Милићевића, а мање на обичајима варошана.⁶⁴ Но, без обзира на то, блиско сеоско порекло житеља карановачке/краљевачке варошице и доминантно сеоско окружење наводе на закључак да су многа веровања и обичаји који су упражњавани у селима имали своје место у варошима и варошицама Србије. Рецимо, да се на Ђурђевдан постављају крстови од лесковог прућа на куће, баште, њиве и винограде, као заштита од града.⁶⁵

Увидом у протоколе Цркве Свете Тројице у Карановцу/Краљеву 1882. године сазнајемо, што је било у складу с општим црквеним прописима, да венчања није било за време трајања поста, односно, у фебруару, марту, јуну и децембру.⁶⁶ Ради илустрације брачних стратегија, у релативно стратификованом друштву, навешћемо неколико парова коју су се у Карановцу венчали почетком 1882. године. Нежења Светозар, чаругџија, оженио се Драгињом, удовицом Глише Ђировића, чаругџије. Поменути официр Јован Николић оженио се Јеленом, ћерком Димитрија Протића, бившег судије. Момак Дамњан Стевановић, дунђерин, венчао се са „девојком“ Милицом. Милутин Милић, баштован, чија се породица доселила из Пећи, оженио се Миленом, чији су се родитељи доселили из Сјенице. Удовац Милија Маловић, дунђерин, оженио се Аном, разведеном женом Јевте Марковића, земљоделац Спасоје Радосављевић венчао се са Стојном, земљоделчевом ћерком, а Анђелко Савић, бакалин, с Татијом, ћерком механџије Павла Бугарчића.⁶⁷ Наведени примери показују да је „уместо традиционалног концепта родбинске повезаности... почела да се развија нова мрежа социјалних веза чију је основну потку чинила професионална припадност.“⁶⁸ „Светиња брака“, међутим, није одржавана по сваку цену. Према попису становништва из 1884. године у варошици је живело 48 удоваца и разведених, односно 163 удовица и разведених.⁶⁹ Подаци из пописа 1884. године не омогућавају да се утврди колико је било обудовелих, а колико разведених, али је, свакако, више било првих од других. Разводи и прекиди брачне заједнице нису били ретки. Конзисторија ужичке епархије је, на пример, 13. септембра 1882. године у Краљеву расправљала о брачном спору између Маре и њеног „отумарившег“ супруга Јована Пурка Граорице, родом из „нахије

⁶⁴ Милан Ђ. Милићевић, „Живот Срба сељака“, *Гласник Српског ученог друштва* XXII (1867) 79–208.

⁶⁵ Исто, 154.

⁶⁶ Године 1882. у Карановцу/Краљеву венчана су 43 пара: у јануару седам, у априлу три, у мају 10, у јулу седам, у августу један, у септембру четири, у октобру пет и новембру шест (ИА Краљево, *Матична књига венчаних*, инв. књ. 8); Радомир Ристић, „Венчања у Краљеву у 19. веку“, *Наша прошлост* 13 (2012) 145–158.

⁶⁷ ИАК, Протокол венчаних храма Св. Тројице, инв. књ. 8.

⁶⁸ Александра Вулетић, *Брак у Кнежевини Србији*, Београд 2008, 108.

⁶⁹ „Попис људства у Краљевини Србији 1884. године“, 172–173.

босанске“, који је отишао у свет. Огласом у новинама тражено је да се одбегли супруг појави пред црквеним судом, у супротном би се примениле одредбе Грађанског законика и донела пресуда без његовог присуства.⁷⁰

Однос празничних и радних дана у години битно је утицао на ритам свакодневног живота у Карановцу/Краљеву (шире у Србији). Осамдесетих година увелико су примењивани раније донети прописи духовних и световних власти о празновању празника. Уредбом од 25. марта 1852. године прописано је „да се на велики Петак, као и на друге заповедне празнике, дућани не отварају, пазари не држе, и сељаци да не возе дрва и рану у чаршију“.⁷¹ Под празновањем, по слову прописа, није се подразумевао само физички „покој“, већ окупљање у цркви „на богомољу и слушање слова Божије“ и подстицање на дела самилости и помоћи сиромашним, болесним, те избегавање да се „вас цели такови дан по крчмама пијанчи и свађа“.⁷² У календар, за просту 1882. годину црвеним словима уписани су, осим недеља, и следећи заповедни празници (црквени и државни), које су наведени по ондашњим називима: Нова година, Богојављење, Сава – први архиепископ српски, Три јерарха, Сретење, Цвети, Благовести, Ускрс, Ђурђевдан, Спасовдан, Духови, Цар Константин и Јелена, Објава рата Турској 20. јуна (2. јул по г. к. – прим. Р. П.) 1876, Ивањдан, Петровдан, Илиндан, Преображење, Дан рођења Његовог Величанства 10. август (22. по г. к. – прим. Р. П.), Велика Госпојина, Усековање, Мала Госпођа, Крстовдан, Петковача, Митровдан, Аранђеловдан, Ваведење, Никољдан и Божић. Покретни празници Цвети су прослављане 2. априла, Ускрс 9. априла, а Тројице 28. маја.⁷³ Ускрс и Божић празновали су се по три дана, а Тројице два дана. Године 1882. укупно 75 дана су били празнични дани.⁷⁴

„На Васкрс се иде цркви (...). После службе људи се разилазе својим кућама (...). За ручак се обично закоље овца или ован, а каткад се и свинче убије (...). После подне се износи шарених јаја, те сви узму среће ради (...). После подне испуњају се... код цркве (...). Ту младеж игра, деца трче око кола и туцају се, а старци седе на совре, па пију, залажу се и разговарају.“⁷⁵ И сваки други празник имао је обичаје и ритуале који су посебно упражњавани само на тај дан, као на пример сечење бадњака, припрема печенице за Божић, слављење крсне славе и тако даље. О Митровдану су се отпуштале или погађале слуге.⁷⁶

⁷⁰ Карановац–Краљево у српској штампи 1868–1903, 205.

⁷¹ Уредбе и прописи Митрополије београдске, књ. I, 156–159, 216–218, 228, 236.

⁷² Исто, 247–248.

⁷³ Календар са шематизмом за 1882. годину, 5–16.

⁷⁴ По месецима: у јануару девет, фебруару пет, марту шест, априлу пет, мају осам, јуну шест, јулу пет, августу шест, септембру шест, октобру седам, новембру пет и децембру седам. Промена назива варошице 1882. године одразила се на установљење новог празника који је Општина краљевачка празновала од 1883. године – 19. април / 1. мај, „као дан прославе своје за успомену што је горњег дана Његово Величанство Краљ назвао њихову варошицу Краљево“ (Карановац–Краљево у српској штампи 1868–1903, 217).

⁷⁵ М. Ђ. Милићевић, „Живот Срба сељака“, 83–84.

⁷⁶ Исто, 111.

Изузимајући празничне дане, преосталих 290 дана у години су били радни. Сатницу радног дана за поједине друштвене групе, ученике и чиновнике, могуће је донекле реконструисати.

Преко две стотине ученика и ученица основне мушке и женске у Карановцу/Краљеву, школску 1881/82. годину започело је 1/13. септембра 1881. године, а завршили су је годишњим испитима од 9/21. до 11/23. јуна 1882. године.⁷⁷ Школска година се делила на два „течеја“ (полугодишта). Ученици су школу похађали шест дана у недељи. Осим зимског и летњег распуста, имали су одмор за време Ускрса и Божића. Предмети које су ученици према наставном плану из 1871. године учили по разредима и полугодиштима представљени су у следећој табели.⁷⁸

Разред:	Прво полугодиште	Друго полугодиште
I	Наука хришћанска; Српски језик; Рачун	Наука хришћанска; Српски језик; Рачун; Певање
II	Наука хришћанска; Српски језик; Рачун; Црквенословенски језик; Познавање домовине и света; Певање	Наука хришћанска; Српски језик; Рачун; Црквенословенски језик; Познавање домовине и света; Певање
III	Наука хришћанска; Српски језик; Рачун; Црквенословенски језик; Познавање природе; Земљопис; Српска историја; Певање	Наука хришћанска; Српски језик; Рачун; Црквенословенски језик; Познавање природе; Поука о чувању здравља; Земљопис; Српска историја; Певање
IV	Наука хришћанска; Српски језик; Рачун; Црквенословенски језик; Земљопис; Историја; Певање	Наука хришћанска; Српски језик; Рачун; Црквенословенски језик; Земљопис; Историја; Певање

Табела 1: *Распоред предмета за мушке и женске основне школе према плану из 1871. године*

⁷⁷ Из извештаја школског надзорника Аћима Пивљаковића на завршном испиту краљевачке мушке основне школе била су 152 ученика, без ученика првог разреда учитеља Луке Петровића. У његовом извештају није наведен ни број ученица женске четвороразредне основне школе у Краљеву (Н. Живковић, „Школе и учитељи у Чачанском округу“, 302); *Карановац–Краљево у српској штампи 1868–1903*, 208. На почетку школске 1881. године, у обе основне школе у Карановцу било је 226 ученика и ученица (Радомир Ристић, Верица Филиповић, „Школство у Карановцу – Краљеву током XIX века“, у: *Рудо Поље – Карановац – Краљево*, 189).

⁷⁸ Срећко Ђунковић, *Школство и просвета у Србији у XIX веку*, Београд 2016², 105–107. У сва четири разреда мушке и женске школске године предавало се телесно вежбање. У трећем и четвртном разреду мушке школе деца су учили да читају „Апостол“ и „Шестпсалмије“. У женским школама, девојнице су од првог разреда учене плетењу, хеклању, везу, кројењу и шивењу.

Настава се у току дана одвијала двократно: пре и после подне. Почињала је у осам сати ујутро и трајала је за ниже разреде до 12 сати, за више разреде до 13 сати. Поподне часови су држани од 14 до 16 сати, с тим што настава није одржавана четвртком по подне.⁷⁹

Уобичајени ритам школских дана у раду мушке основне школе у Карановцу с пролећа 1882. године пореметио је „случај“ учитеља Луке Петровића. У којој мери је учитељ Петровић био „пустахија“ и „згранут човек“, како га је окарактерисао школски надзорник, а колико је учитељево припадништво Радикалној странци утицало на ту оцену, тешко је разлучити. Старалац карановачке основне школе Петар Спасојевић доставио је среском начелству 26. марта 1882. године жалбу на учитеља Луку а због батинања ученика и занемаривања школског реда.⁸⁰ Повод за жалбу био је догађај од претходног дана. Тада „пре подне око девет и по сати били су пуштени на одмор у школској авлији сви ученици мушке и женске школе. Ученици су се трали крај школског зида, испод разредних прозора, где им је било најзаклонитије од ветра и сунца, али наједном за време њихове игре, дође брзо г. Лука раскопчавајући своје панталоне да мокри уза зид, а испод школских прозора, где он редовно сваког дана мокри, код оних 6 пространих нужника који су на страни за 4 корака, викне на децу да одлазе оданде (...).“⁸¹ Ученик трећег разреда Василије Мирковић „лагано се удаљаваше, на кога г. Лука насрне и дланом га тако јако удари по глави да му је капа спала за којом г. Лука се сагне и баци за дететом које плачући одлазише школи, псујући га (дете – прим. Р. П.) г. Лука врло гнусно и почне се освртати да би што нашао и бацио се и на ону другу децу која подаље на страни стајаху и гледаху шта он ради. Кад ништа није нашао, окрене се и уза зид школски сврши своју нужду пред децом и мушком и женском“.⁸² Ученици које је учитељ Петровић батинама и раније каштиговао, Живко Прокић, Милош Лазаревић, па на крају и Василије Марковић, на саслушању у школи које је спровела среска власт, изјавили су да су кажњена батинама. Међутим, Петровић је негирао оптужбе, а његова колегиница Јелена Димитријевић и фамулуз (школски послужитељ – прим. Р. П.) Милисав Кашанин су одбили да сведоче. На крају школске године, Петровић је одбио да одржи годишњи испит, нити је школском надзорнику саопштио број ученика који су завршили први разред. Коначно, одлуком министра просвете Стојана Новаковића 7. августа 1882. године, учитељ Петровић је пензионисан.⁸³

⁷⁹ *Просветни зборник закона и наредаба по којима су уређене и по којима се управљају школе и друге просветне установе у Краљевини Србији*, приредио Јосиф Пецић, Београд 1887², 880–881.

⁸⁰ Учитељ Петровић, житељ карановачки, учитељевао је од 1. августа 1851. године (ДАС, МПс-п, 1882, XVIII, 2102³).

⁸¹ ДАС, МПс-п, 1882, VI, 227.

⁸² Исто.

⁸³ ДАС, МПс-п, 1882, XVIII, 2102³.

Прописано канцеларијско радно време у среском начелству у Карановцу, уосталом као у свим надлештвима Министарства унутрашњих дела у Кнежевини Србији, од понедељка до суботе трајало је од 8 до 13 часова.⁸⁴

Како се добар део становништва варошице бавио земљорадњом, као примарном или секундарном делатношћу, знатан удео у радним активностима становника варошице били су сезонски пољопривредни радови. Два сачувана извештаја среског начелника Антића сведоче о томе. У јуну 1882. године „народ се бавио копањем кукуруза и сређивањем рани вршених жита; кише је било прилично. А 20. јуна (2. јула – прим. Р. П.) падао је град но велике штете учинио није.“ У јулу су се сејала стрмна жита, огртао кукуруз, косила трава. „Кише је било доста.“⁸⁵

Флуктуација цена на карановачкој пијаци 1882. године била је условљена понудом и потражњом. Навешћемо кретање цена пшеничног брашна на карановачкој пијаци током те године. Сто ока (125 килограма) брашна, у јануару 1882. продавало се за 32,80 динара, у фебруару за 27,25 динара, марту 30 динара, априлу 28,75 динара, мају 30, јуну 25,75 динара, јулу 20 динара, августу 17,75, септембру 15, октобру 18,60, новембру 20 и децембру 20 динара.⁸⁶ Во тежине од око 200 килограма у јуну 1882. године се продавао за 140 динара, овца за 10, а коза за 8 динара.⁸⁷ Годишња плата, без додатка, среског писара М. Алексића 1882. године износила је 1.768 динара и 20 пара, односно 147 динара и 35 пара месечно.⁸⁸ Поменути писар је за месечну плату, дакле, могао у јуну 1882. године да купи једног вола, или четрнаест оваца, или око 850 килограма пшеничног брашна.

Исхрана Карановчана/Краљевчана била је условљена периодима поста и периодима мрса. У току календарске године обавезни су били Ускршњи, Петровски, Госпојински и Божићни пост, али и среда и петак и понеки празник који је падао ван обавезног поста. Када се сви ти дани саберу, за две трећине дана у години била је обавезна посна исхрана.⁸⁹ Из месечних извештаја др

⁸⁴ Решењем кнеза Михаила, на предлог Министарства унутрашњих дела од 7/19. априла 1861. године прописано је да се при надлештвима Министарства „часови канцеларијски (...) рачунају и зими и лети од 8 пре до 1 сата после подне. Но шефовима канцеларије ставља се у дужност да наређују, да се и после подне долази кадгод посао зактева“ (*Полицијски зборник закона, уредаба и расписа у Краљевини Србији*, Београд 1905, 1134).

⁸⁵ ДАС, МФ-е, 1881, IV, 101.

⁸⁶ ДАС, МФ-е, 1881, IV, 101. Наведени подаци о цени брашна у Карановцу 1882. године преузети из статистичког годишњака које се са оновременим полицијским извештајима. Наиме, према извештају среског начелника из Краљева сто ока пшеничног брашна у јуну и јулу 1882. године продавало се за 28 динара („Ценовни скрижали земаљских производа и заслуга у Србији у 1882. години“, *Државопис Србије* XIV, Београд 1889, I–CXVI).

⁸⁷ ДАС, МФ-е, 1881, IV, 101.

⁸⁸ ДАС, МУД-п, 1882, II, 126.

⁸⁹ Владимир Карић, *Србија, опис земље, народа и државе*, Београд 1887, 108–114.

Кужеља можемо створити најширу слику чиме се становништво Чачанског округа 1882. године хранило. У јануару и почеком фебруара мрсна јела: пресно или сушено свињско и говеђе месо, сланина, „пилеж“, проја, а од варива купус, пасуљ и кромпир. Док је трајао Ускршњи пост, пасуљ, купус, кромпир, лук и проја. За време Петровског и Госпојинског поста конзумирало се највише сезонско поврће и воће. Током јесени мрсна јела била су од разних врста меса, уз бели смок: млеко, сир и кајмак. Година се завршавала Божићним постом када се поново јео пасуљ, купус, кромпир, лук и ређе риба.⁹⁰ Нема сумње да су странци и дошљаци у Карановац/Краљево доносили рецепте за јела која су се спремала у крајевима из којих су потицали или дуже службовали у њима. Владимир Карић осамдесетих година 19. века пише да се у Србији „храна варошана све више изједначава са храном варошана по другим земљама“, али и да су се спремала јела која су се на селу готовила и чије је порекло источњачка кухиња: капама (јагњетина и зелено поврће), папазјанија (месо с луком), сарма, ђувеч, јанија (месо, разно поврће и зачини), пилав, червиш (предјело од пилећег белог меса, брашна и уља), ћевап и друга.⁹¹

Када бисмо занемарили деценијама грађени друштвени и државни поредак Кнежевине Србије у Карановцу/Краљеву, па варошицу посматрали као заједницу биолошких јединки, мушкараца и жена, видели бисмо увек присутну динамику животних циклуса, односно рађања и умирања. Сачуване књиге крштених и умрлих краљевачке Цркве Св. Тројице за 1882. годину сведоче управо о томе.⁹²

⁹⁰ ДАС, МУД-с, 1882, II, 316.

⁹¹ В. Карић, *Србија*, 114.

⁹² Табела је урађена према упису крштених и умрлих за 1882. годину према јулијанском календару. У матичне књиге крштених/рођених уписивана су живорођена деца после крштења. Мртворођена или деца умрла пре крштења нису уписивана.

ОД КАРАНОВЦА ДО КРАЉЕВА
(Прилог о свакодневном животу у варошици 1882. године)

	Мушки: крштени/ умрли	Женски: крштени/ умрли	Укупно: крштени/ умрли
Јануар	3 / 5	5 / 1	8 / 6
Фебруар	3 / 7	2 / 3	5 / 10
Март	5 / 6	4 / 7	9 / 13
Април	3 / 4	2 / 5	5 / 9
Мај	4 / 2	1 / 2	5 / 4
Јун	4 / 2	5 / 3	9 / 5
Јул	3 / 3	3 / 6	6 / 9
Август	6 / 3	4 / 2	10 / 5
Септембар	1 / 1	1 / 2	2 / 3
Октобар	6 / 2	4 / 4	10 / 6
Новембар	3 / 2	7 / 4	10 / 6
Децембар	8 / 8	6 / 1	14 / 9
Укупно:	49 / 45	44 / 40	93 / 85

Табела 2: Крштени и умрли у Карановцу/Краљеву 1882. године⁹³

Стопа природног прираштаја у Карановцу/Краљеву за 1882. годину износила је 3‰ (стопа наталитета 34,5‰, морталитета 31,5‰). Висока стопа морталитета, нарочито деце и младих и нижи наталитет, у односу на Чачански округ и Србију у целини, била је специфичност Карановца/Краљева.⁹⁴ Смртност деце била је изузетно висока. Од укупног броја умрлих у варошици 1882. године, чак 28 умрлих су деца до годину дана, односно 33%. Ако томе додамо да је од прве до седме године живота умрло седморо деце и још троје од осме до осамнаесте године, удео смртности деце и младих 1882. године износио је 45%.⁹⁵ Узрок смрти деце до годину дана у девет случајева били су грчеви, у три случаја запаљење плућа и запаљење црева, и у једном случају упала респираторних

⁹³ ИАК, Протокол рођених Цркве Св. Духа у Краљеву 1879–1888; Радомир Ристић „Становништво Карановца/Краљева 1837–1900. године према матичним књигама“, *Наша прошлост* 7 (2006) 109. Према Ристићу, у Краљеву је 1882. године рођено 50 мушке и 45 женске деце, а преминуло је 80. Према нашем бројању 93 рођених и 85 умрлих.

⁹⁴ Александра Вулетић, „Природно кретање становништва Србије пред почетак демографске транзиције“, *Српске студије* 7 (2016) 203–221. Највећи број оболелих од туберкулозе у Србији деведесетих година 19. века налазио се управо у Краљеву (Р. Ристић, „Болести и други узроци смрти становника Краљева крајем 19. века“, *Наша прошлост* 15 (2014) 93).

⁹⁵ Радомир Ристић је утврдио да су „готово половина“ уписних у књиге умрлих краљевачке цркве 1880–1900. године била деца: 814 од 1.673 уписних (Р. Ристић, „Болести и други узроци смрти становника Краљева“, 94). Видети и роман: Тајана Потерјахин, *Варошка легенда – Први снег*, Београд 2021.

органа, велики кашаљ, пролив, гушобоља, запаљење мождане опне, наступна грозница, трзавица, слабост и „маразмус“, док у три случаја није био познат узрок смрти. Деца од прве до седме године умрла су од запаљења црева у четири случаја, по једно од срдоболе и запаљења мождане опне, док је једно настрадало несрећним случајем (прегажено колима).⁹⁶

Осамдесете године 19. века су прелазно доба у правцу успостављања модерности у здравственој заштити становништва у Србији. Народну медицину је потискивала академска медицина коју су представљали школовани лекари из иностранства, у Чачанском округу махом Чеси (др Маржик, др Кужељ), али и српски доктори који су се школовали у иностранству. Продор модерности у карановачку варошицу потврђује следећи пример. Наиме, по препоруци др Кужеља, карановачка општина (још једна потврда друштвено корисног ангажмана општине) у јануару 1882. године је „наручила једну Кунцеову клупу, која се сада у Чачку ... гради. Ово мора се забележити као велики напредак“.⁹⁷

На опште здравствене прилике утицали су услови становања. Поредећи попис становништва и имовине у Карановцу 1863. године и изворе из 1882. године, видећемо да је почетком осамдесетих година 19. века већина домова и занатлијских радњи у варошици била направљена од „слабог материјала“. Реч је о приземним кућама, бондручарама, покривеним ћерамидама које је својим цртежима овековечио сликар Владисав Маржик. Неизоставни део варошког домаћинства били су помоћни објекти: штале, кокошињци, што је варошком руху Карановца/Краљева давало сеоски изглед.⁹⁸ Стога су јавне грађевине, попут цркве, среског (некадашњег окружног) начелства, основне школе и касарне величином и постојаношћу одударале од наоко сеоског крајолика варошице.

Варошки статус Карановца/Краљева 1882. године „потврђен“ је, међутим, појавом маргиналне друштвене групе које није било у селима. „Каванске девојке“, односно проститутке су, углавном, среској власти пријављиване „као куварице или просте слушкиње“, да би потом у механама „блудничиле, кријући се, док не падну у болницу“.⁹⁹

Отприлике тако је изгледала свакодневица у Карановцу, у години када је преименован у Краљево.

⁹⁶ ИАК, Протокол умрлих храма Св. Тројице, инв. бр. 14.

⁹⁷ ДАС, МУД-с, 1882, II, 316.

⁹⁸ М. Ђ. Милићевић, *Кнежевина Србија*, Београд 1876, В. Карић, *Србија*, 136. Мирослав Тимотијевић, „Приватни простори и места приватности“, у: *Приватни живот код Срба у деветнаестом веку*, приредили Ана Столић, Ненад Макуљевић, Београд 2006, 216.

⁹⁹ ДАС, МУД-с, 1882, II, 316.

Radomir J. POPOVIĆ

**FROM KARANOVAC TO KRALJEVO
(Contribution about everyday life in the *varošica* in 1882)**

Summary

The history of everyday life is a historiographical approach primarily advocated by the French Annales school. It developed during the 1960s in particular, owing to Fernand Braudel, and was later embraced by the German Alltagsgeschichte school. Based on preserved sources, the paper sheds light on everyday life in Karanovac/Kraljevo during a calendar year. The year 1882 was selected as it was then that *varošica*'s name was changed pursuant to an official government act – the decree of King Milan of 1 May 1882. In the hitherto works on the past of Kraljevo, this event is considered a milestone moment for the town's history. In 1882, Karanovac/Kraljevo was a *varošica* in Serbia and the seat of the Karanovac/Kraljevo district in the Čačak county. The district comprised 45 settlements in six municipalities. According to the 1884 census, Kraljevo had 691 households and 2,692 inhabitants, i.e. 1,504 men and 1,188 women. The everyday life of Karanovac/Kraljevo was strongly influenced by laws and regulations governing social-economic relations. Based on regulations adopted at the level of the Belgrade Metropolitanate, the Church also stipulated the rules on weddings, lent, confession, communion, celebration of holidays, funerals etc. Below the legally regulated order that may be partly glimpsed from the preserved historical sources, there was a realm of customs and habits subsumed under the general term of "national culture" and ritually practiced during children's births and baptisms, marking of saint patron days and other holidays, weddings, funerals, medical treatments etc. The paper elucidates the social structures and institutions which existed in the *varošica* and came into life as a result of long duration, but also indicates the changes which in 1882 altered the existing order (establishment of the tools factory of Vasić and Bogdanović, and of the Agricultural School). It is indicated that the rhythm of everyday life in 1882 was shaped by the ratio of working days (290) to holiday days (75). The working day hours of primary school pupils and civil servants in Karanovac/Kraljevo have been reconstructed. The lent periods played a significant role in the inhabitants' everyday life as lenten food was consumed in the course of two thirds of the year. A focus is also placed on the exceptionally high mortality of children and youth in the *varošica* and the marginalised groups.

Keywords: Karanovac, Kraljevo, 1882, everyday life, guilds, nutrition, holidays.